

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН САЛАМАТТЫК САКТОО МИНИСТРЛИГИ
КООМДУК САЛАМАТТЫК УЛУТТУК ИНСТИТУТУ
ЭЛ АРАЛЫК ЖОГОРКУ МЕДИЦИНА МЕКТЕБИ

Д 14.23.684 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 613/614 (575.2)

БАПАЛИЕВА ГУЛЬНАЗ ОРОЗАЛЫЕВНА

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ГИГИЕНАЛЫК ИЛИМДИН
ЖАНА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН КАЛЫПТАНЫШЫНЫН,
ӨНҮГҮШҮНҮН ТАРЫХЫЙ АСПЕКТТЕРИ

14.02.05 – медицинанын социологиясы жана тарыхы

Медицина илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын авторефераты

Бишкек – 2025

Иш Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигине караштуу Коомдук саламаттык сактоо улуттук институтунун курчап турган чөйрөнү коргоо жана адам экологиясы медициналык борборунун базасында аткарылды.

Илимий жетекчиси:

Касымов Омор Тилегенович

Медицина илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигине караштуу Коомдук саламаттык улуттук институттун медициналык-социалдык изилдөөлөр секторунун башкы илимий кызматкери.

Расмий оппоненттер:

.

Жетектөөчү мекеме:

Диссертацияны коргоо _____-жылдын _____ саат _____ медицина илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигинин Коомдук саламаттык сактоо улуттук институтуна жана тең уюштуруучу Эл аралык жогорку медициналык мектебине караштуу Д 14.23.684 диссертациялык кеңештин отурумунда өткөрүлөт, дареги: 720054, Бишкек ш. Интергельпо көч., 1 Ф, конференц-зал. Диссертацияны коргоо боюнча видеоконференцияга кирүү шилтемеси: <https://vc.vak.kg/b/142-3mv-t73-gwz>.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигине караштуу Коомдук саламаттык сактоо улуттук институтунун (720005, Бишкек ш., Байтик Баатыр көч., 34) жана Эл аралык жогорку медициналык мектебинин (720054, Бишкек ш. Интергельпо 1Ф көч.) китепканаларынан жана <https://vak.kg> сайттынан таанышууга болот.

**Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
медицина илимдеринин доктору, профессор:**

Г. С. Суранбаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Азыркы учурда, бардык жерде илимпоздордун социалдык жана маданий аспектерине өзгөчө көңүл бурулууда, ошондой эле өлкөнүн медициналык жана саламаттыкты сактоо тарыхынын өнүгүү моделин реконструкциялоого мүмкүндүк берилүүдө¹. Белгилүү болгондой, белгилүү бир убакыт аралыгында изилденип жаткан предметтин абалын чагылдырган тарыхый окуяларды белгилөө медициналык илимдин жана билим берүүнүн заманбап системасына интеграциялоо үчүн убактылуу өзгөрүүлөрдүн бүтүндөй комплексин илимий жактан кайра карап чыгууга мүмкүндүк берет [И.Д. Ковальченко, 2003; В. Rechel, M. McKee, 2018].

Өз кезегинде Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын системасында гигиеналык илим менен билим берүүнүн ата мекендик өнүгүүсүнүн тарыхнамасын изилдөө, профилактикалык медицинаны өнүктүрүү системасындагы окуялардын өнүгүүсүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана ички маңызын аныктоого мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, медицинанын эволюциясын изилдөөдө ар кандай аспектерди эске алуу зарыл, анткени белгилүү, жарым-жартылай белгилүү жана таптакыр белгисиз фактылардын татаал торуна кирүү коркунучу үчүн өбөлгөлөр түзүлөт.

Гигиеналык илимди адистикке айландыруу - илимдерди дифференциялоо жана интеграциялоо, билим берүү чөйрөсүн кеңейтүү, анын ичинде комплекстүү жана дисциплиналар аралык, калктын саламаттыгын сактоо жана чыңдоо чөйрөсүндө маалымат агымынын көбөйүшүнө алып келди. Илим менен техниканын жетишкендиктери жогорку билим берүү программасына гигиенаны өнүктүрүүгө жана киргизүүгө жардам бергендиктен, анын өнүгүүсүнүн ар бир этабында өзгөрүп жаткан муктаждыктарга жана дүйнөлүк стандарттарга ылайык профилактикалык медицина кадрларын даярдоодо өзгөртүүлөр уланууда, жана да медициналык институттардагы гигиенанын өнүгүү тарыхы кадрларды даярдоо системасы ар бир тарыхый этапта коомдо калыптанган социалдык-маданий шарттардын уникалдуу үлгүсү экенин көрсөтүп турат [В. С. Рыбкин, 2011; Г. Н. Чистенко жана соавт., 2011; Н. Б. Коростелев, 1996]. Мындай тарыхый изилдөөлөр Кыргыз Республикасында жогорку билим берүүнүн жана илимдин жаңы моделин калыптандыруу үчүн зарыл.

Коомдун өзгөрүп жаткан шарттарындагы профилактикалык медицина аспектери илимий-практикалык изилдөөлөрдүн келечеги, өзгөчө гигиеналык

¹ “Бүгүнкү мамлекетибиз байыркы мезгилден бери кыргыз жерин көздүн карегиндей сактап жана коргоп келген улуу ата-бабаларыбыздын акылмандыгынын жана баатырдыгынын жемиши болгон. Өзүнүн узак тарыхый жолунда Кыргыз мамлекети бирде күч алып, бирде чачылып, ошону менен бирге Борбордук Азияда өзүнүн татыктуу ордун жоготкон эмес” – деп Кыргыз Республикасынын Президентинин 2023-жылдын 24-октябрындагы № 270 “Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлгөндүгүнүн 100 жылдыгын белгилөө жөнүндө” Жарлыгында айтылат..

багыттар боюнча билим жана илимдин жетишкендиктерин аныктоодо [Н. Н. Погожина, 2022]. Ден соолукту коргоону жана чыңдоону камсыз кылууда профилактикалык иштердин маанилүүлүгүнүн өсүшүнө, ошондой эле гигиеналык илимдин калыптанышына жана Кыргыз мамлекетинин калыптанышына талдоо жүргүзүлбөгөндүгү менен байланыштуу. Изилдеп жаткан проблема боюнча илимий адабий материалдары дээрлик жок, ал эми колдо болгон маалыматтар чачыранды жана фрагменттүү.

Азыркы дүйнөдө гигиена билим берүүнүн илими жана практикасы катары сапаттык өзгөрүүлөргө дуушар болууда, жана бул диссертациялык иш аны алдын ала белгилеп, анын өнүгүүсүнүн тарыхый аспектерин изилдөөнү олуттуу жаңылоодо.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, негизги илимий программалар (долбоорлор), окуу жана илимий мекемелер тарабынан аткарылуучу негизги изилдөө иштери менен байланышы. Демилге – ата мекендик саламаттык сактоо системасында гигиеналык илим менен билим берүүнүн өнүгүү тарыхнамасы.

Изилдөөнүн максаты. Кыргыз мамлекетинин жогорку медициналык билим берүү системасында гигиеналык илим менен билим берүүнүн калыптанышынын жана өнүгүшүнүн уюштуруучулук негиздерин комплекстүү изилдөө.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Кыргызстандын жогорку медициналык билим берүү системасында гигиенаны институтташтыруу жана алардын калыптануу этаптарын изилдөө.

2. Өлкөнүн элдик чарбасын өнүктүрүүнүн хронологиясында илимий багыттардын калыптанышын жана алардын маанисин изилдөө.

3. Кыргыз мамлекетинин саламаттык сактоо системасынын адистик кадрларын даярдоодо санитардык-гигиеналык (медициналык алдын алуу) факультеттин ишин жана ролун изилдөө жана баалоо.

4. Заманбап илим жана билим берүү системасында профилактикалык медицинаны өнүктүрүү үчүн инновациялык өбөлгөлөрдү аныктоо.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы. Кыргыз Республикасында санитардык-гигиеналык билим берүүнүн жана илимдин калыптанышынын, өнүгүшүнүн тарыхый чындыгын чечмелөөгө институттук мамилени көрсөтөт. Алардын жыйындысы жаңы көп тармактуу билимдер системасында биринчи жолу:

- билим берүүнүн калыптанышынын тарыхнаамасынын этаптары жана гигиенанын профилдик багыттары боюнча негизги илимий – практикалык жетишкендиктер кафедра башчыларынын: совет негиздөөчүсү Ф.С. Околовдун (1945-1956-жж.) жана анын окуучулары Г.А. Гудзовскийдин (1956-1966); С. Р. Рыспаевдин (1962-1978), Б.М. Мамытовдун (1966-1977), Т.А. Кожомкуловдун салымдарын эске алуу менен көрсөтүлдү (1977-1982), ошондой эле Б.С.

Мамбеталиев (1978-1998-жж.) жана М.Б. Шпирт (1982-1998), ал эми эгемендик алгандан кийинкилер - О.Т. Касымов (1998-2004-жж.) жана башкалар;

- XX кылымдын 50-жылдары гигиенанын илиминин багыттары жана алардын практикалык натыйжалары өлкөнүн эл чарбасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн ар кандай этаптарында калктын саламаттыгы үчүн чоң мааниге жана натыйжалуулукка ээ болгон;

- И.К. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясынын (мурда Кыргыз мамлекеттик медициналык институту) жалпы гигиена жана гигиеналык дисциплиналар кафедраларынын калыптануу жана өнүгүү тарыхынын хронологиясы жогорку окуу жайлар арасында окуу-тарбия процесстерин алдын алууга жана жакшыртууга багытталган баалуулуктарын калыптандыруу үчүн илимдин заманбап тарыхы үчүн маанилүү;

- медициналык билим берүү, илим жана практика тутумундагы профилактикалык моделдөө сапаттуу өзгөрүүлөргө дуушар болуп, медициналык-алдын алуу иши жана коомдук саламаттыкты сактоо боюнча адистерди даярдоонун бүткүл парадигмасын өзгөртүү үчүн инновациялык мамилени талап кылууда;

- архивдик материалдардын жана адабий булактардын негизинде конкреттештирилген жаңы маалыматтар илимдин жана билим берүүнүн гигиенасынын, ал эми жалпысынан кыргыз мамлекетинин медицинасынын жана саламаттык сактоосунун тарыхый аспектерин изилдөөнү кыйла даражада актуалдаштырууда.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси. Гигиенанын калыптанышын жана өнүгүшүн уюштуруу негиздери, профилдик кафедралардын профессордук-окутуучулук курамынын илимий жана практикалык жетишкендиктери өлкөнүн жогорку медициналык билим берүүсүнүн окуу процессинде колдонулушу керек. Алынган материалдар гигиеналык билим берүү жана илим тарыхы окуу куралдарын жазууда колдонулган, ал эми гигиеналык дисциплиналар кафедрасынын алдында Кыргызстанда медициналык алдын алуу дисциплиналарынын өнүгүү этаптарынын музейи түзүлгөн (КММАнын ишке киргизүү актылары, 2024, КССУИ ишке киргизүү актысы, 2023).

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

1. Гигиенанын медициналык жогорку окуу жайларында билим берүү жана илим багыты катары өнүгүүсү жана тарыхый калыптанышы.

2. XX кылымдын 40-50-жылдары гигиенанын илимий багыттары, анын практикалык натыйжалары жана заманбап илим үчүн келечеги.

3. Кыргызстандын жогорку медициналык билим берүү системасында өлкөнүн санитардык-эпидемиологиялык кызматы үчүн кадрларды даярдоонун уюштуруу негиздери.

4. Медициналык-алдын алуу иши жана коомдук саламаттык сактоо боюнча адистерди даярдоонун инновациялык парадигмасын өзгөртүү ыкмасын талап кылган сапаттык өзгөрүүлөргө дуушар болуудагы дүйнөлүк билим берүү, илим жана практикасы.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Илимий, медициналык-статистикалык, архивдик материалдарды, адабият булактарын изилдөө, алынган маалыматтарды иштеп чыгуу жана талдоо автордун жеке өзү тарабынан жүргүзүлдү.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын негизги жоболору: Жаш окумуштуулардын "тоолор жана коомдук саламаттык-инновациялык идеялар" илимий – практикалык конференциясында (Бишкек, 2022); Кыргыз мамлекетинин биринчи илимий медициналык мекемесинин 85 жылдыгына арналган коомдук саламаттыкты инновациялоо жана маалыматташтыруу эл аралык форумунда (Бишкек, 2023); И.К. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясынын "Медициналык алдын алуу иши" факультетинин түзүлгөндүгүнүн 70 жылдык мааракесине арналган илимий-практикалык конференцияда (Бишкек, 2023) баяндалды.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу. РИНЦтин журналдарында импакт-фактору жогору болгон 6 илимий эмгек жарык көрдү.

Диссертациялык иштин түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация 143 компьютердик терүү барактарында баяндалып, кириш сөздөн, адабиятка сереп салуудан, өз алдынча изилдөөнүн эки бөлүмүнөн, корутундудан жана тыянактан, 238 иштин 17 описинен жана архивдик булактардан 4 фонддон жана 200 адабий булактан турган адабият тизмесинен турат. Иш 7 таблица жана 13 сүрөт менен иллюстрацияланды.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүгүндө теманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлган диссертациянын абалы келтирилди.

Бөлүм 1 “Профилактикалык медицинадагы гигиенанын калыптанышына жана өнүгүшүнө тарыхый анализ (адабияттарга сереп)”. Хронологиялык тартипте азыркы гигиенанын абалындагы сапаттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон илим жана практика катары калыптануу чагылдырылган, бул цивилизациянын өнүгүшүнүн ар кандай тарыхый этаптарында изилдөөнү актуалдаштырат.

Бөлүм 2 “Изилдөө методологиясы жана ыкмалары”. Кыргыз мамлекетинин гигиеналык илими жана билим берүүсү боюнча медицина тарыхынын документтерин топтоонун методологиясын чагылдырган комплекстүү базалык концепция кабыл алынды.

Изилдөөнүн объектиси: гигиена боюнча билим берүү жана илим тарыхы.

Изилдөөнүн предмети: 1939-2023-жылдар аралыгында медициналык билим берүүнүн, илимдин жана практиканын гигиенаны өнүктүрүүдөгү интеграциясынын тарыхый хронологиясы, университеттин системасында кадрдык потенциалды калыптандыруу.

Изилдөөнүн ыкмалары. Төмөнкү ыкмалар комплекстештирилип колдонулду:

- баяндоочу (сүрөттөөчү) ыкма - тарыхый фон боюнча гигиена тармагындагы окумуштуулардын маанилүү ачылыштары, окуялары жана салымдары жөнүндө түшүнүк берет;

- тарыхый-генетикалык (жаралуу, болуу, өлүү-мезгилдештирүү, салыштырма);

- тарыхый-типологиялык (окшош кубулуштардын жана процесстердин топторун табуу, б. а. реалдуу объекттердин тигил же бул критерийлери боюнча топтоо);

- тарыхый-системалуу (өз ара байланышкан элементтердин жыйындысы);

- тарыхый-салыштырма (жалпы тенденцияларды же айырмачылыктарды ачуу үчүн ар кандай тарыхый мезгилдерди, маданияттарды же региондорду салыштыруу жана салыштыруу);

- тарыхый-ретроспективдүү талдоо тарыхый кубулуштардын келип чыгышын жана өнүгүү этаптарын жана алардын өзгөрүү себептерин изилдөөгө багытталган;

- контексттик социалдык, саясий, экономикалык жана медициналык өзгөрүүлөрдүн ортосундагы байланышты аныктоо жана профилактикалык медицинада персоналды окутуу үчүн колдонулат. Бул факторлор убакыттын талабына ылайык болгон билим берүү стандарттарын эске алуу менен адистерди даярдоого кандай таасир эткенин түшүнүүгө басым жасайт [И. Д. Ковальченко, 2003, 2016; А.О. Чубарьян, 2014].

Жалпысынан алганда, 1939-2023-жылдар аралыгын камтыган комплекстүү мамиле тарыхый процесстин жүрүшүн болжолдоонун принциптерин жана ыкмаларын, өнүгүүнү моделдөөнү иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.

Автордун изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары 3 жана 4-бөлүмдөрдө берилди.

Бөлүм 3 “Кыргыз мамлекетинин жогорку медициналык билим берүү системасында гигиенанын калыптануусун жана өнүгүүсүн уюштуруу негиздери”. Кыргыз мамлекетинин тарыхында 1939-ж. 26-мартында, Кыргызстан КП (б) БК бюросунун жана 1939-ж. 16-апрелинде Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Советинин "1-сентябрь 1939-ж. Фрунзе шаарында Кыргыз мамлекеттик медициналык институтун ачылышы жөнүндө" №517 токтомдору боюнча - Фрунзе шаарындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык институтунун дарылоо иши факультетинин биринчи курсуна 200 студент кабыл алынган.² ЖОЖдун калыптанышында биринчи директор - көрүнүктүү советтик белорус окумуштуусу м.и.д., профессор Б. Я. Элберт (1939-1941-жж.) дайындалган жана ага катар Эпидемиология жана микробиология илимий институтун жетектеп (1937-1945-жж.) өзгөчө роль ойногон.

3.1 Гигиеналык илимдин СССРдик мамлекеттик учурдун ар бир тарыхый этаптарында түзүлүшү жана өнүгүүсү. Медициналык билим берүүнүн ЖОЖдук системасында биринчи этап (1939-1956 - жж.) 1941-жылы жалпы гигиена кафедрасын уюштурууну камтыйт, биринчи жетекчиси -В.П. Малышев (1941-1942-жж.). Андан кийинки башчысы Харьковдук медициналык жана стоматологиялык институтунан которулган Л.Е. Берестечко (1942-1945) болгон.

Согуштан кийинки мезгилде кафедраны 1946-ж. окумуштуу-гигиенист Околов Феликс Станиславович (1934-1945-ж. репрессияланган).³ Бул мезгилде негизинен тамак-аштын гигиенасы боюнча 37 илимий эмгектер, анын ичинде Советтер Союзунун медициналык окуу жайларынын студенттери тарабынан жыйырма жылдан ашуун убакыт аралыгында колдонулган 3 окуу китеби жана колдонмо болгон. Албетте, анын келиши менен ар кандай гигиена маселелери боюнча, айрыкча азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда илимий изилдөөлөр жанданган. Мындан тышкары, ар кандай айлана-чөйрөнүн себептердин таасири астында кандын белогу, булчуң белоктору, сүт жана жумуртка белокторунун өзгөртүүлөрүн баалоо жана изилдөө үчүн иштелип чыккан принциби жана ыкмасы, гигиена илими жана практикасы үчүн зор мааниге ээ болгон. Иштеп чыгуунун методологиясы анын окуучулары Г.А. Гудзовскийдин (эттин бышып жетилишиндеги жана бузулушундагы булчуң белогунун өзгөрмөлүүлүгү, 1954) жана С. Р. Рыспаевдин (химиялык курамына жараша майлардын касиеттерине ультрафиолет нурдануусунун таасири, 1955) кандидаттык диссертацияларынын негизин түзгөн. Мындан тышкары, илимий өндүрүмдүүлүк Фрунзе шаарынын гигиеналык илимдеринин бир катар көйгөйлөрүн изилдөө менен аныкталат: ичүүчү суу - К.А. Аршинов (1947), тазалоо жана көрктөндүрүү - Р. Я. Каган (1951), Кыргызстандын кант заводдору - В.М. Перельгин (1955), мектептер жана

²ЦГА КР Ф.1734. оп.6. Д.7.Л.1-3. Постановления; Ф.56, Оп.4.Д.164 Л.150,191-193 Протоколы

³ЦГА КР Ф. 1734. Оп.6. Д.332. Л.1-30. Годовой отчет

мектептик абал - Б. М. Мамытов (1956), ошондой эле нефтти кайра иштетүүчү ишканалар - С.Х. Николов (1956).

Анын республикада он жыл аралыгында болушунун жыйынтыгында илимий-педагогикалык өндүрүмдүүлүк: 40тан ашык илимий иштерди, анын ичинде Медициналык энциклопедияда 3 монография жана 6 макаланы жарыялоо, 8 кандидаттык жана 4 доктордук диссертацияларды коргоо менен аныкталат. Кыргызстанда практикалык натыйжаларга ээ болгон илимий кызыкчылыктардын кеңири диапозону (1946-1956-жж.) көлөмү, натыйжалуулугу боюнча анын чыгармачылык жашоосунда кыйла жемиштүү болгон, жана азыркы учурга чейин гигиеналык илим үчүн актуалдуу болуп саналат. Ата-мекендик билим берүүнүн жана гигиена боюнча илимдин тарыхына Ф.С. Околов негизги багыттарды калыптандыруу менен чоң салым кошкон, бул Кыргыз ССРинин илимине эмгек сиңирген ишмер (1955 - ж.) деген жогорку наамды ыйгаруу менен татыктуу бааланган. Кыргызстанда илимий жана педагогикалык ишмердүүлүгүн аяктагандан кийин ал Кызыл Армия атындагы Кубандык Мамлекеттик медициналык институтуна кафедранын башчысы болуп иштөөгө чакырылган (1956-1963-жж.), андан кийин профессор-консультант (1963-1972-жж.) болуп эмгектенген. Өмүрүнүн акыркы күндөрүнө чейин (Ф.С. Околов 92 жашында - 1988-жылы каза болгон) өзүнүн кенже кесиптештеринин жан аябас устаты болгон жана Кыргызстан менен байланышын үзгөн эмес. Ал гигиена илимине жана практикасына көп кырдуу салым кошкон, Советтер Союзунун жана чет өлкөлөрдүн ири окумуштуу гигиенисти деп таанылган.

3.2 Совет мамлекетинин мезгилинин экинчи этабында гигиена илиминин калыптануусу жана өнүгүүсү (1957-1991-жж.). 1956-жылы жалпы гигиена кафедрасын Ф.С. Околовдун окуучусу, м.и.к., доцент Г.А. Гудзовский жетектеп, анын илимий-педагогикалык дараметин арттырууну уланткан.⁴ 1956-1966-жылдары анын жетекчилиги астында эл чарбасынын ар кандай тармактарында эмгекти коргоо жана кесиптик оорулар проблемалары боюнча кеңири масштабдуу изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Бул мезгил аралыгында көмүр шахталарынын шахтерлору үчүн гигиеналык ченемдерди иштеп чыгуу боюнча кандидаттык диссертациялар – Б.С. Мамбеталиев (1962-ж.), А.Д. Жумабаев (1964 – ж.), тоо сымап-сурьма өндүрүшү жана алардын химиялык бирикмелери - Щербак Г.Г. (1964-ж.); Ю.П. Попов (1968-ж.), Р.Г. Грищенко (1969-ж.); жана сейрек кездешүүчү металлдар - Д.Д. Дооронбеков (1970) тарабынан жакталган. Ошол эле учурда тамак-аш азыктарынын коопсуздугу жана тамактануу үчүн маанилүү практикалык мааниге ээ болгон гигиенанын башка илимий багыттары өнүгүүдө болгон. Мисалга алсак - П.Н. Дьяченко (1962-ж.), Т.А. Кожомкулов (1964-ж.), Фрунзе шаарындагы балдар жана спорт мекемелеринин шарттарын баалоо - Р.А. Недвига (1964-ж.) жана Ф.Ф. Фролов (1968-ж.).

⁴ ЦГА КР Ф. 1734. Оп.6. Д.448. Л.328 С.3-6. Годовой отчет

1966-ж. Г.А. Гудзовский дүйнөлүк деңгээлде кабыл алынган "сурьма өндүрүшүндөгү эмгек гигиенасы" темасында докторлук диссертациясын даярдап, жактаган. Советтик экономикалык көмөктөшүү (СЭВ) линиясы боюнча өнөр жай ишканаларындагы абанын сурьма жана анын кошулмаларынын чаңы менен булганышынын жол берилүүчү деңгээлинин эл аралык стандарты иштелип чыккан, ал эми БУУга караштуу Эл аралык эмгек уюмунун буюртмасы боюнча дүйнөлүк энциклопедияда - өнөр жай медицинасы бөлүмү даярдалган жана басылып чыккан. Анын илим жана билим берүүдөгү уюштуруучулук жөндөмү 1967-жылы Ф.Ф. Эрисман атындагы гигиена институтунун илимий бөлүмүнүн директорунун орун басары кызматына дайындалышына себеп болгон, ал эми профессор наамы 1968-ж. ыйгарылган. 1969-жылы ал Ставрополь медициналык институтуна гигиена кафедрасынын башчысы кызматына которулуп, ошол эле учурда 1979-жылы аталган ЖОЖдун окуу иштери боюнча проректору кызматын аркалаган. Негизги илимий багыт катары аймактын өнөр жай ишканаларында эмгек шарттары изилденген, ал эми лабораториялык шарттарда химиялык кошулмалардын жаңы классы - татаал химиялык органикалык эмес композициялар (ТХОЭК-СХНК) биринчи жолу изилденген, алардын бир бөлүгү люминофоры (жарык курамдары) болгон. Иштелип чыккан химиялык заттарды гигиеналык нормалоо схемасынын комплекси ДССУ (ВОЗ) тарабынан кабыл алынып, эталон катары сунушталган.

Г.А. Гудзовскийдин илимий ишмердиги үчүн 1993-жылы "Россия федерациясынын илимине эмгек сиңирген ишмери" деген ардактуу наам ыйгарылган. Европада айлана-чөйрөнүн булганышына каршы күрөшүү программалары боюнча ДССУ кеңешчиси, ошондой эле бир катар чет өлкөлүк жана россиялык илимдер академияларынын академиги болгон. Ставрополдогу 30 жылдан ашык илимий-педагогикалык өмүр эмгегинде ал 29 кандидаттык жана 3 доктордук диссертация даярдаган. Дүйнөгө белгилүү окумуштуу гигиенист Г. А. Гудзовский 1998-жылы көз жумган.

Андан кийин санитардык-гигиеналык факультеттин гигиена кафедрасын (СГФ) м.и.к., доценттер Б. М. Мамытов (1966-1977-жж.), Т. А. Кожомкулов (1977-1982-жж.) жетектешкен. Бул жылдары илимий өнүгүүлөр балдардын жана өспүрүмдөрдүн физикалык өнүгүүсүн жана тамактанууну изилдөөгө багытталган. Алсак, М.К. Эсенаманова 1981-жылы "Бийик тоолуу аймактардагы кыргыздардын тамактануу өзгөчөлүктөрү жана тамак-аш статусу" деген темада кандидаттык диссертациясын жактаган. 1982 - жылдан тартып айыл чарба сырьесун иштетүүнүн гигиеналык проблемалары, алардын терс таасирин алдын алуу жана токсикология боюнча ири окумуштуу - м.и.д., профессор М.Б. Шпирт жетектеген. Ал кафедраны жетектеп турган мезгилде (1982-1998-жж.) кесиптик-техникалык билим берүү системасында окуучулардын ден соолугу менен тамактануусунун илимий негиздери жана

башкалар комплекстүү изилденген. Андан алынган материалдар Ж.С. Сыдыковдун 1999-жылы “Текстильчилердин окуучуларынын окуу-кесиптик ишмердүүлүгүнө физиологиялык-гигиеналык баа берүү” деген темадагы кандидаттык диссертациясынын негизин түзгөн.

1996-ж. М. Б. Шпирт жүрөк оорусунан улам каза болгон. Гигиена тарыхында ал ири окумуштуу гигиенист, көрүнүктүү педагог жана насаатчы катары калган. Анын жетекчилиги астында 6 кандидаттык диссертация жакталып, 200дөн ашык илимий макалалары, анын ичинде 2 монографиясы, 6 окуу китеби жана 26 усулдук эмгектери бар.

Албетте, бул жылдары ар кандай себептерден улам илимий-практикалык активдүүлүктүн төмөндүгүнүн фонунда илимий кадрларды даярдоонун олуттуу төмөндөшү байкалган. Ошол эле учурда Москва, Ленинград, Киев ж.б. жогорку окуу жайларынын алдыңкы илимий борборлорунда жана кафедраларында гигиена боюнча максаттык аспирантураларынан Люхудзаева Э., Жумалиева А.А., Атамбаева Р.М., Бейшенкулова Р.А. жана дагы көптөгөн илимий-педагогикалык кадрлар даярдалган.

Талкууланып жаткан проблеманын контекстинде аскердик жана радиациялык гигиена курсу менен жалпы гигиена кафедрасынын башчысы м.и.к. А.А.Бойко (1959-1962) Бишкек шаарынын шаар чөйрөсүнүн көйгөйлөрүнө катар башка илимий изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Андан кийин кафедраны м.и.к. С. Р. Рыспаев жетектеген (1962-1978 - жж.), мында чөлдөрдө адамдын организминин акклиматизацияланышына - П.А. Соломко (1965-ж.) жана Фрунзе шаарынын климатын эске алуу менен турак-жай райондорун куруу жана жашылдандыруу гигиенасына - И.М. Хахалина (1966-ж.) байланыштуу изилдөөлөр жана кандидаттык диссертациялар жакталган. 60-жылдардын ортосунда С.Р. Рыспаев Кыргыз ССРинин калкынын санитардык-демографиялык процесстерин изилдеп, 1969-жылы "жашыруун" деген гриф менен доктордук диссертациясын коргойт. Кийин кайрадан жалпы гигиена кафедрасынын башчысы кызматына киришет (1969-1978-жж.). Бул жылдарда жалпы гигиена кафедрасы санитардык-гигиеналык факультеттин гигиена кафедрасы менен убактылуу бириккен - жана м.и. к., доцент Б.М. Мамытов башкарган.

Ошол эле учурда 70-жылдардын аягында тоолордо адамдын эмгекке ыңгайлашуусунун таасири боюнча изилдөөлөр м.и.к., доцент Б.С. Мамбеталиев тарабынан жүргүзүлгөн. Ал кийин жалпы гигиена кафедрасынын башчысы (1978-1998-жж.) болуп, доктордук диссертациясын 1978 - жылы жактап, профессор наамына 1984 - жылы ээ болгон. Анын жетекчилиги астында Кыргыз Республикасынын тоо-кен ишканаларында ири масштабдуу илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Анын шакирттери кандидаттык диссертацияларын Хайдаркендин сымап өндүрүшүндө - К.У. Акынбеков (1984-ж.) жана Сары-Жаздын калай менен вольфрам өндүрүшүндө - О. Т. Касымов (1985-ж.)

жакташкан. Алардын доктордук диссертациялары Кыргызстандын тоо-кен ишканаларында жана шахталарында эмгекти уюштуруунун салттуу-стационардык жана салттуу эмес - вахталык формаларын комплекстүү баалоого - О.Т. Касымов (1995-ж.), ошондой эле Кыргызстандын тоолуу жайыттарынын шарттарында алыскы мал чарбасынын гигиенасына жана физиологиясына - К.У. Акынбеков (1997-ж.) арналган. М.и.д., профессор Б. С. Мамбеталиев тарабынан курчап турган жана өндүрүштүк чөйрөнүн адамдын ден соолугуна тийгизген таасирин чечүүнүн концептуалдык негиздери түптөлгөн. Илимий коомчулук тарабынан эмгектин тоо физиологиясынын негиздөөчүсү катары таанылган жана КРнын илим жана техника жаатындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты (1998-ж.) болгон. Ал 180ден ашуун илимий эмгектерин, анын ичинде 3 монографиясын, 24 методикалык эмгегин жарыялаган, анын жетекчилиги астында 2 доктордук жана 8 кандидаттык диссертациялары жакталган. "Кыргыз ССРинин саламаттык сактоосунун эмгек сиңирген кызматкери" наамы (1989-ж.), Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Ардак грамотасы (1978) жана Даңк медалы (1997-ж.) менен сыйланган.⁵

3.3 Эгемендүү кыргыз мамлекетинин гигиеналык илими: өнүгүү жана калыптануу жолдору (1992-2023-жж.). Кыргыз Республикасынын Президентинин 1996-жылдын, 5-июлундагы "Кыргыз мамлекеттик медициналык институтун Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясына өткөрүү жөнүндө" №232 жарлыгы, илим жана билим берүүдөгү жаңы парадигманы алдын ала аныктаган белгилүү окуя болду.

1998-2003-жж. Америкалык эл аралык саламаттыкты сактоо Союзунун (АЭСС) билим берүү долбоорун ишке ашыруу контекстинде коомдук саламаттыкты сактоонун жаңы концепциясы ишке ашырылат. Анын алкагында үч кафедранын пилоттук бирикмеси ишке ашырылат: жалпы гигиенанын аскердик жана радиациялык гигиена курсу менен, медициналык алдын алуу ишинин - гигиеналык дисциплиналар жана эпидемиология⁶. Профилактикалык медицина дисциплинасынын бирдиктүү структурасында түзүлгөн гигиена жана эпидемиология кафедрасын м.и. д., профессор О. Т. Касымов жетектеп, ошол эле учурда Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясынын (КММА) окуу-тарбия иштери боюнча проректору болуп саналат. Анын башкаруу мезгилинде (1998-2004) бийик тоолуу аймактарындагы медицина жана башка гигиеналык жана эпидемиологиялык илим маселелери боюнча интеграцияланган илимий иштеп чыгуулар улантылган. Ал тарабынан диссертацияны жактоого даярдалган: Кумтөрдүн тоо-кен жумушчуларынын тамактануусун уюштуруу боюнча 7 кандидаттык 3600-4200 м бийиктикте, А. А. Джорбаева (1997 - ж. б. Мамбеталиев менен бирдикте), бийик тоолуу бурильщиктердин вахталык

⁵ ЦГА КР Ф. 1734. Оп.6Н. Д.309 Л.55 С.1,4.Отчеты-1991

⁶ ЦГА КР Ф. 1734. Оп.6Н. Д.350. Л.268 С.14.Протоколы

эмгеги, А.А. Бурабаева (2000-ж.) жана текстилчилердин окуучуларынын окуу – кесиптик ишин баалоо, Ж.С. Сыдыков (1999 – ж. М.Б. Шпирт менен бирге); бийик тоолуу шарттарда мал алмашууга магнит талаасынын биотроптук таасири - Т.У. Усенбеков (2001-ж.); аялдардын жыныстык системасынын ооруларынын медициналык-социалдык аспектилери - Б.Т. Орозбекова (2001-ж.); шаар калкынын өлүмүнүн себептери - А.А. Сапарбаев (2003 - ж.); Аялдардын ден соолугунун абалына техногендик аэроиондук жетишсиздиктин жана ЭМТ (ЭМП) таасири - У.Б. Мамбеталиев (2004 - ж.); коомдук саламаттык сактоонун заманбап артыкчылыктары жана милдеттери, коомдук саламаттык сактоонун милдеттери аспектисинде МААИ боюнча адистерди даярдоодо жаңы ыкмалар – Салтанат Насирдин кызы (2005 – ж.); ошондой эле 3 доктордук: аба ырайынын факторлорун эске алуу менен балдарды адаптациялоо проблемалары боюнча - Алымкулов Р.Д, (1999-ж.); организмдин абалы, суу, тоолуу биогеохимиялык провинциялар - З.А. Айдаров (2001-ж.); тоолуу аймактардын тургундарынын баш мээсинин жарым шардык ассиметриясы - Б.К. Тыналиева (2003). Муну менен катар, анын жетекчилиги астында профилактикалык медицина боюнча ири илимий жана билим берүү долбоорлору ишке ашырылып, өлкөнүн илимий жана медициналык коомчулугунда таанылды.

О.Т. Касымов коомдук саламаттыкты сактоо, жугуштуу жана жугуштуу эмес оорулардын алдын алуу, эмгек медицинасы, эпидемиология жана биостатистика, тоо медицинасы боюнча ири илимий жана билим берүү долбоорлорун ишке ашырган белгилүү окумуштуу-гигиенист. Бүгүнкү күндө анын жетекчилиги астында 15 доктордук жана 21 кандидаттык диссертациялар, ошондой эле PhD – философия доктору (Милан университети) жакталган. 1996 - жылы "Кыргыз Республикасынын Илим жана техника жаатындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты" жана 2018 - жылы "Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер" наамдарына ээ болгон. Ал тарабынан 286 ашык илимий макала, анын ичинде 12 монография, 31 усулдук сунуштама жана колдонмо басылып чыккан. КР ССМ жана СССР тарабынан ойлоп табуу боюнча 2 патентке жана 10дон ашык рационалдык сунуштамага ээ. Ал КМШ өлкөлөрүнүн аймагында жана алыскы чет өлкөлөрдө таанылган окумуштуу-гигиенист, көп жылдар бою КМШ өлкөлөрүнүн жана алыскы чет өлкөлөрдүн журналдарынын редакциялык кеңештеринин мүчөсү: эмгек медицинасы жана өнөр жай экологиясы, Гигиена жана санитария, саламаттык сактоонун менеджери, Гигиена, эпидемиология жана иммунобиология, Коомдук саламаттык сактоо боюнча борбордук азиялык илимий-практикалык журнал, Global Health,, ошондой эле ДССУнун Курчап турган чөйрөнүн гигиенасы жана калктын саламаттыгы жаатында программасы боюнча Кыргыз Республикасынын улуттук координатору болуп саналат.

Андан кийин гигиена жана эпидемиология кафедрасы (2003 - ж.) өз алдынча кафедраларды түзүү менен кезектеги структуралык өзгөрүүлөргө дуушар болду: жалпы гигиена - башчысы О. Т. Касымов (2003-2005-жж.), андан кийин анын окуучусу м.и.к., доцент А. А. Джорбаева (2005-2022-жж.) жетектеген. Бирок көп өтпөй айыптуу окуялар болуп өттү, түзүмдөр "өнүктүрүлдү", кафедралардын аталыштары өзгөрдү: экологиялык медицина (кесиптик оорулар, аскердик-талаа терапиясы, эмгек гигиенасы, радиациялык жана аскердик гигиена, коммуналдык гигиена, тамак - аш гигиенасы жана диетология) - башчысы Ч.К. Чонбашева (2003-2005-жж.), ал эми пропедевдиатрияга балдардын жана өспүрүмдөрдүн гигиенасы курсу кошулду (2003-2005-жж.). 2006-жылы бир семестрде өзгөртүүлөр улантылды: «Гигиена жана эпидемиология» кафедрасы кайра түзүлүп - башчысы: медицина илимдеринин доктору, профессор Д.Д. Рисалиев жана андан кийин кайрадан эпидемиология курсун социалдык медицина, экономика жана саламаттыкты сактоону уюштуруу кафедрасы менен структуралык жактан бириктирип, өз алдынча гигиеналык дисциплиналар кафедрасын түзүлгөн. Гигиена курстары: балдар жана өспүрүмдөр, тамактануу, коммуналдык, эмгек, аскердик жана радиациялык, жалпы гигиена гигиеналык дисциплиналар кафедрасына бириктирилген – башчысы доцент Ж.С. Сыдыков (2006-2008), м.и.к., доцент А.А. Бурабаева (2008-2009) жана м.и.к., доцент М.К. Эсенаманова (2009-2017). 2009-2017-жылдары бир катар долбоорлор ишке ашырылган: европалык ТЕМПУС гранты, Сорос-Кыргызстан Фонду ж.б., бул материалдык-техникалык жабдууну жакшыртууга жана коомдук саламаттыкты сактоонун алкагындагы окутуу программаларын, ошондой эле жер-жерлерде окутуунун ыкмаларын жакшыртууга мүмкүндүк берет. Тамактануунун проблемалары боюнча төмөнкү диссертациялар даярдалган: 3 кандидаттык диссертация – М.Ж.Кудаярова (2008-ж.), Ф.А.Кочкорова (2009-ж.), Т.А.Цивинская (2014-ж.) жана доктордук диссертация – Р.М.Атамбаева (2016-ж.) Кыргызстандагы өспүрүм кыздардын репродуктивдүү ден соолугун коргоо жана калыптандыруунун медициналык-социалдык аспекттери.

“Медициналык алдын алуу иши” факультетинин гигиеналык дисциплиналары кафедрасын 2017-жылдан азыркы учурга – 2024-жылга чейин медицина илимдеринин доктору, профессор Атамбаева Р.М жетектеп келет. Бүгүнкү күндө илимий изилдөөлөр негизинен калктын ар кандай топтору үчүн сунушталган тамактануу стандарттарын жана ар кандай шарттар үчүн мүнөздөп тамактанууларды иштеп чыгуу менен тамак-аш гигиенасы маселелерин изилдөөгө, ошондой эле аймактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен балдардын жана өспүрүмдөрдүн физикалык өнүгүүсүнө багытталган. 2023-ж. Ф.А.Кочкорова тарабынан Кыргыз Республикасынын билим берүү мекемелеринин окуучуларынын тамактануусу боюнча доктордук диссертация жакталды, илимий жетекчиси - м.и.д., профессор О.Т.Касымов.

2008-2021-жылдар аралыгында 130 макала (53 чет өлкөдө) жана 1 монография, 15 окуу куралы жана 8 методикалык сунуштар жарык көргөн.

3.4 Өлкөнүн эл чарбасы үчүн турмуш-тиричилик гигиенасынын илимий-практикалык олуттуу натыйжалары. Тарыхый жана предметтик талдоо профилактикалык медицина тармагына тиешелүү фундаменталдык медицина илими катары гигиенанын өнүгүү этаптарын карайт. Албетте, гигиена илиминин жана практикасынын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн негиздөөчүсү Ф.С.Околов, биринчи этапта төмөнкү проблемалар боюнча изилдөөнүн негизги гигиеналык багыттарын түзгөн: тамак-аш жана тамактануу коопсуздугу, өндүрүштүк эмгек, балдар жана өспүрүмдөр, анын ичинде коммуналдык чарба (3.4.1-таблица). Андан ары таблицанда көрүнүп тургандай, советтик доордун кийинки этаптарында илимий изилдөөлөрдүн белгиленген баштапкы структурасын жана мазмунун сактоо менен Г.А.Гудзовский, анын шакирти Б.С.Мамбеталиевдердин жетекчилиги астында көмүр жана тоо-кен өнөр жайларынын жумушчуларынын эмгегин баалоого басым жасалат. Албетте, бул жылдар ар кандай экологиялык шарттарда адамдын организмдин акклиматизациялоо боюнча изилдөөлөрдү камтыйт.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн азыркы шарттарында гигиена илиминин жана практикасынын өнүгүүсүнүн бүткүл тарыхында гигиеналык илимдин негизги багыттарынын, ошондой эле интеграциялык процесстердин улантуусун эске алуу менен алар өнүгүүнүн сапаттык жаңы деңгээлин аныктады. Белгилей кетсек, түздөн-түз ушул этапта көптөгөн илимий долбоорлор профессор Б.С.Мамбеталиев жана анын студенттери О.Т. Касымов, К.У.Акынбековдор менен байланыштуу болгон. Бүгүнкү күндө саламаттыкты сактоонун негизги приоритеттеринин бири калктын ден соолугун коргоо жана чыңдоо маселелеринде муктаждыктарына багытталган туруктуу профилактикалык медицина кызматын түзүү болуп саналат. 2018-2040-жылдарга карата Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында коомдук саламаттыкты сактоонун негизги стратегиясы катары профилактикалык медицинаны өнүктүрүүнүн негизги максаттары аныкталган. Жаңы коомдук саламаттыкты сактоо концепциясы өткөн кылымда иштелип чыккан салттуу профилактикалык медицинаны - санитария, гигиена, эпидемиология, социалдык медицина, медициналык тейлөө, экономика жана саламаттыкты сактоо системаларын башкаруу 21-кылымдын ыкмаларына негизделген бардыгы үчүн ден-соолукка жетүү жолу. Мындан тышкары, «Жаңы коомдук саламаттыкты сактоо» тез өнүгүп жатат жана илимий жетишкендиктердин анализи, медициналык жана социалдык илимдердин, технологиялардын, саламаттыкты сактоо тармагындагы менеджменттин теориясы менен практикасынын конгломераты болуп саналат.

Таблица 3.4.1 – И.К. Ахунбаев атындагы КММАнын Гигиена - профилактикалык медицина тармагында илимий кадрларды даярдоо динамикасы.

Гигиена	1941-1956	1960-1970	1971-1991	1992-2010	2011-2023
Гигиена Гигиена Гигиена	Околов Ф.С.1946К; 1949Д Гудзовский Г.А., 1954К Рыспаев С.Р.,1955К	Дьяченко П.Н.,1962К Кожомкулов Т.А.,1964К	Эсенманова М. 1981К Борсокбаева С.С.1990К	Джорбаева А.А. 1997К Кудаярова М.,2008К Кочкорова Ф.А.2009К	Кочкорова Ф.А.2023Д Цивинская Т.А. 2014К
Өндүрүштүк эмгек гигиенасы	Перельгин В.М.,1955К Николов С.Х.,1956К	Перельгин В.М., 1965Д Гудзовский Г.А.,1966Д Мамбеталиев Б.С.,1962К Джумабаев А.Д.,1964К Щербаков Г.Г., 1963К Попов Ю.П.,1968К Арипов О., 1969К Грищенко Р.Г.,1970 К Дооронбеков Д.Д., 1970К	Рыспаев С.Р. 1972Д Мамбеталиев Б.1978Д Шпирт М.Б.,1981Д Акынбеков К.У.1984К Касымов О.Т.,1985К	Касымов О.Т.,1995Д Акынбеков К.У.1997Д Джусупов К.О.,1996К Бурабаева А.А.,2000К Орозалиева А.А.2000К Адылбаева В.А.2003К Ормонкулова К.М., 2005К	
Балдар жана өспүрү мөтөр	Мамытов Б.М.,1956К	Недвиги Р.А,1964К Мануйленко Ю.И., 1967К Фролов Ф.Ф.,1968К.	Джумалиева А.А., 1985К	Алымкулов Р.Д.1999Д Сыдыков Ж.С. 1999К Орозбекова Б.Т.2001К	Атамбаева Р.М. 2016Д
Айлана-чөйрө	Аршинов К.А.,1947К Каган Р.Я.,1951К	Синельников В.Е.,1960К Хахалина И.М.,1965К Соломко П.А.,1965К	Дубягин В.А., 1971К Рыскелдиева Э. 1990К	Айдаров З.А.2001Д Бейшенкулова Р.А., 1993К Мамбеталиев У.Б. 2004К Тыналиева Б.К. 2003Д Усенбеков Т.У.2001К Сапарбаев А.А.2003К	
Жалпы: 58%	1/8 = 9 15,5	2/15 = 17 29,3	3/7 = 10 12,7	5/14 = 19 32,8	2/1 = 3 5,2

Эскертүү: доктордук/кандидаттык диссертациялардын саны: тиешелүүлүгүнө жараша 13/45

Жаңы багыттардын бири эмгек медицинасы болуп саналат, анда интеграциялык процесстер биринчи жолу кесиптик оорулардын клиникасын жана эмгек гигиенасы сыяктуу гигиенанын маанилүү адистештирилген бөлүмүн, ал эми физиологияда - эмгек физиологиясын бириктирет. Бул ден соолукту жана эмгекти сактоо жана чыңдоо, өмүрүн узартуу, кесиптик жана кесиптик ооруларды алдын алуу жана дарылоо үчүн эмгек процессинде адамды жана эмгек шарттарынын адамдын организмине тийгизген таасирин изилдөөгө мүмкүндүк берет. Албетте, интеграциялык процесстер гигиенадагы жаңы багыттын – экологиялык медицинанын өнүгүшү жана калыптанышы менен байланышкан. Методологиялык ыкмаларда алдын алуу медицинада, гигиенанын бардык тармактарын жана бөлүмдөрүн (радиациялык, жалпы жана муниципалдык, социалдык гигиена, тамактануу, эмгек, балдар жана өспүрүмдөр ж.б.), ошондой эле эпидемиологиянын, ооруга чейин жана дартты алдын алуу аныктоонун алгачкы (оорунун пайда болушун алдын алуу) экинчи (ооруга чалдыгуунун топтору) жана үчүнчү (рецидивдерди алдын алуу) профилактиканын көйгөйлөрүн чечүү болуп саналат.

Бөлүм 4 “Кыргызстандын саламаттык сактоосунун профилактикалык багыттарын өнүктүрүү үчүн санитардык-гигиеналык адистерди жана кадрларды даярдоонун тарыхнамасы”. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн совет доорунда дарылоо-санитардык мекемелердин тармагын чыңдоо жана өнүктүрүү, калк арасында профилактикалык иштерди жакшыртуу, ошондой эле биринчи жолу микробиология жана эпидемиология илимий институту (1938),⁷ андан кийин медициналык институту (1939) түзүлгөн. Бирок, өлкөнүн жогорку медициналык билим берүү системасында санитардык-эпидемиологиялык кызматтын өнүгүшүн эске алуу менен эпидемиялык жана кесиптик оорулардын алдын алууну жакшыртуу зарылчылыгы бар - 1953-жылы санитардык-гигиеналык факультет ачылып,⁸ кийин медициналык-алдын алуу факультети саламаттыкты сактоону тийиштуу профилдеги адистер менен камсыз кылынган. Санитардык-гигиеналык факультеттин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн тарыхый аспектисинде азыркы мезгилди жана адистерди даярдоо боюнча ишке ашырылып жаткан билим берүү программаларынын абалын эске алуу менен анын аталыштары өзгөртүлгөн: «гигиена жана санитария», «медициналык алдын алуу иши», «коомдук саламаттыкты сактоо».

4.1 Санитардык-гигиеналык факультетти уюштуруу жана республиканын профилактикалык кызматы үчүн дарыгерлерди даярдоо. 1950-жылдары саламаттыкты сактоо органдарынын алдында

⁷ ЦГА КР Ф.316, оп.1.Д.5 л.62-63; Ф.56, Оп.4.Д.87 Л.9,13,15,16 Протоколы

⁸ Ф.1734 Оп.6.Д.225 Л.154 С.30,51. Справки

союздук деңгээлде да, улуттук республикаларда да санитардык-эпидемиологиялык кызматты уюштуруу жана санитардык врачтарды даярдоо боюнча стратегиялык милдеттер турган. Бул жылдар аралыгында мүнөздүү тенденция алыскы тоолуу райондорго квалификациялуу медициналык кадрлардын жогорку алмашуусу болду: 32 дарыгер жиберилип, 30у жумуштан чыгып кеткен, ошондой эле оорунун жогорку деңгээли жана өлүмдүн 2,4%дан 3,1%га чейин көбөйүшү (өсүү тенденциясы 0,7%). Бул өз кезегинде Кыргыз мамлекеттик медициналык институтунда врачтар үчүн санитария жана гигиена боюнча кыска мөөнөттүү курстарды уюштурууну алдын-ала белгиледи.

Санитардык врачтарды даярдоону ишке ашырууда СССР Саламаттык сактоо министрлигинин 1952-жылдын 17-октябрындагы «Жергиликтүү деңгээлде гигиенист, эпидемиолог жана микробиолог кадрларын даярдоону, адистештирүүнү жана өркүндөтүү боюнча чаралар жөнүндө» №928 буйругу⁹ менен Кыргыз мамлекеттик медицина институтунда (КММИ), 1953-жылы – санитардык гигиена факультети ачылган. «Советтик Кыргызстан» гезитинин 1953-жылдын 8-декабрындагы №151 санында жарыяланган кулактандыруу боюнча 1-курска 100 студентти биринчи кабыл алуу — окуу мөөнөтү 6 жыл болгон. Чынында КММИнин кабыл алуу комиссиясы тарабынан 102 адам кабыл алынган (22.08.1953-ж. протокол №2).¹⁰ Андан сырткары жаңы ачылган санитардык-гигиеналык факультеттин биринчи деканы болуп медицина илимдеринин кандидаты, доцент С.Б. Данияров дайындалган.

Жаңы багыт боюнча студенттерди даярдоо программасы медицина факультетинен дээрлик айырмаланчу эмес. Ал эми 4-курста гана адистештирилген гигиена предметтери: коммуналдык, эмгек, балдар жана өспүрүмдөр, аскердик жана радиациялык гигиеналар, эпидемиология, ошондой эле белгилүү бир өлчөмдөгү сааттар менен кесиптик жана жугуштуу оорулар киргизилген.

Гигиеналык дисциплиналарды окутуу үчүн базалык кафедра болуп 1941-жылы уюштурулган жалпы гигиена болгон, анын калыптанышында Малышев В.П. (1941-1942), Берестечко Л.Е. (1942-1945) чоң салым кошушкан.¹¹ 1946—1956-жылдардын ичинде кафедраны жогорку квалификациялуу илимий-педагогикалык кадрларды даярдоодо, ошондой эле адистештирилген факультетти уюштурууда эмгеги сиңген Околов Ф.С. башкарган. Анын тушунда гигиенанын бөлүмдөрү боюнча билим берүү программаларын өркүндөтүү Москванын, Ленинграддын борбордук жогорку окуу жайларынын – методологиясынын негизинде жүргүзүлгөн, жана

⁹ Ф. 316 Оп.7 Д.551 Л.360

¹⁰Ф.1734 Оп.6.Д.316 Л.514 С.22,28-31,148 Материалы

¹¹ Ф.1734 Оп.6. Д.504 Л.290 С.1-24 Годовой отчет

гигиенист-окумуштуулар (Гудзовский Г.А., Рыспаев С.Р., Мамытов Б.М., Пухов Б. И., ж.б.) тажрыйба өтөшкөн.¹² Кийинки кезекте жалпы гигиена кафедрасын - анын студенти медицина илимдеринин кандидаты, доцент Гудзовский Г.А. (1956-ж.) жетектеген. Бул мезгилде профилактикалык медицинанын өзгөчө маанилүүлүгү жана калктын ден соолугун сактоо үчүн жогорку билим берүү системасында бул багытты өнүктүрүү ата мекендик саламаттыкты сактоону калыптандыруу үчүн алдын ала аныктоочу негиз болгон.

Факультеттин алдында Совет мамлекетинин 1991-жылга чейинки ар кандай этаптарда санитардык врачтарды (гигиенисттер, эпидемиологдор ж.б.) даярдоону өнүктүрүү жана саламаттыкты сактоодо профилактикалык багытты жакшыртуу милдеттери коюлган. Санитардык-гигиеналык факультеттин студенттери медициналык ой жүгүртүүнү, тышкы чөйрөнү изилдөө ыкмаларын, оорулардын этиологиясын жана патогенезин, андан пайда болгон алдын алуу жана аларга каршы күрөшүү чараларын түшүнүү менен өздөштүрүүгө тийиш экендиги өзгөчө баса белгиленген. Бул жылдардын ичинде жогорку медициналык санитардык-гигиеналык билим берүүнү уюштуруу СССРдин жана Кыргыз ССРинин ыйгарым укуктуу органдарынын ченемдик-усулдук документтери менен жөнгө салынган.

1958-жылы факультеттин натыйжалуу иш жүргүзүшү үчүн структуралык кайра куруу жана жаңы адистештирилген кафедраларды түзүү зарылчылыгы келип чыккан: санитардык-гигиеналык факультетинин гигиенасы кафедрасынын медицина илимдеринин кандидаты, доцент Г.А. Гудзовский (1958-1966), аскердик жана радиациялык гигиена курстары менен жалпы гигиена кафедрасын - м.и.к. А.А. Бойко, эпидемиология кафедрасын – медицина илимдеринин кандидаты Т.Л. Прорешная, микробиология кафедрасын – медицина илимдеринин доктору, профессор С.И. Гельберг, жугуштуу оорулар — м.и.д., профессор А. М. Губинский башкарган. Негизги окуу-практикалык база республикалык, шаардык, областтык, райондук СЭС жана ооруканалары тарабынан аныкталган — клиникалык окуу программасы 1953—1960-жылдарда дарылоо иши факультетинен иш жузундө эч айырмаланбаган.

Санитардык-гигиеналык факультетте биринчи пландуу бүтүрүү 1959-жылдын 14-июлунда «санитария жана гигиена» адистиги боюнча - санитардык дарыгер квалификациясы менен: 77 адам, анын ичинде 23 жергиликтүү элден болгон.¹³ Андан сырткары эки бүтүрүүчүнү санитардык гигиена факультетинин гигиена кафедрасына илимий-изилдөө иштерин жүргүзүү үчүн (А. Багышбеков, И. Кыйшыков), эки бүтүрүүчүнү Москвага

¹² ЦГА КР Ф. 1734. Оп.6. Д.332. Л.1-30. Годовой отчет

¹³ Ф.1734 Оп.6.Д.214 Л.221 С.23,24 Материалы

ординатура жана аспирантурага (Ж.Д. Дооронбеков, П. Абыдкаимова) жөнөтүшкөн. ¹⁴ Жалпысынан **4.1.1-таблицадан** көрүнүп тургандай тиешелүүлүгүнө жараша 1953-1961-жылдар аралыгында 100 ± адамды 3 жылдык кабыл алуунун негизинде бүтүрүү көрсөткүчтөрү 80 ± болгон, 1957-1998-жж, 46± чыгаруу менен 50± болгон жана 1993-2004-жж. - 29± 27-чыгарылыш жана 2000-2014-жылдары - 50± 40 жана 2017-2023-ж. -70± чыгаруу 65± түздү.

Таблица 4.1.1 – Кыргызстандын дипломго чейинки, дипломдон кийинки жана үзгүлтүксүз билим берүү системасы.

Мамлекеттик билим берүү стандарттары			
6-жылдык		5-жылдык	6-жылдык
1953-1955	1956-2004	2005-2016	2017-2023
100±	50±	50±	70±
80±	46±	40±	65±
Адистиги			
Гигиена жана санитария			МААИ (МПД)
Квалификация			
Санитардык врач			
Дипломдон кийинки даярдоо			
1 жылдык интернатура		2 жылдык ординатура	
Аспирантура: күндүзгү – 3 жыл и сырттан – 4 жыл Докторантура 5 жылдан кем эмес			
Үзгүлтүксүз билим берүү - кайра даярдоо жана квалификацияны жогорулатуу: ар бир 3-5 жылда же 1 жылдык кайра окутуу			

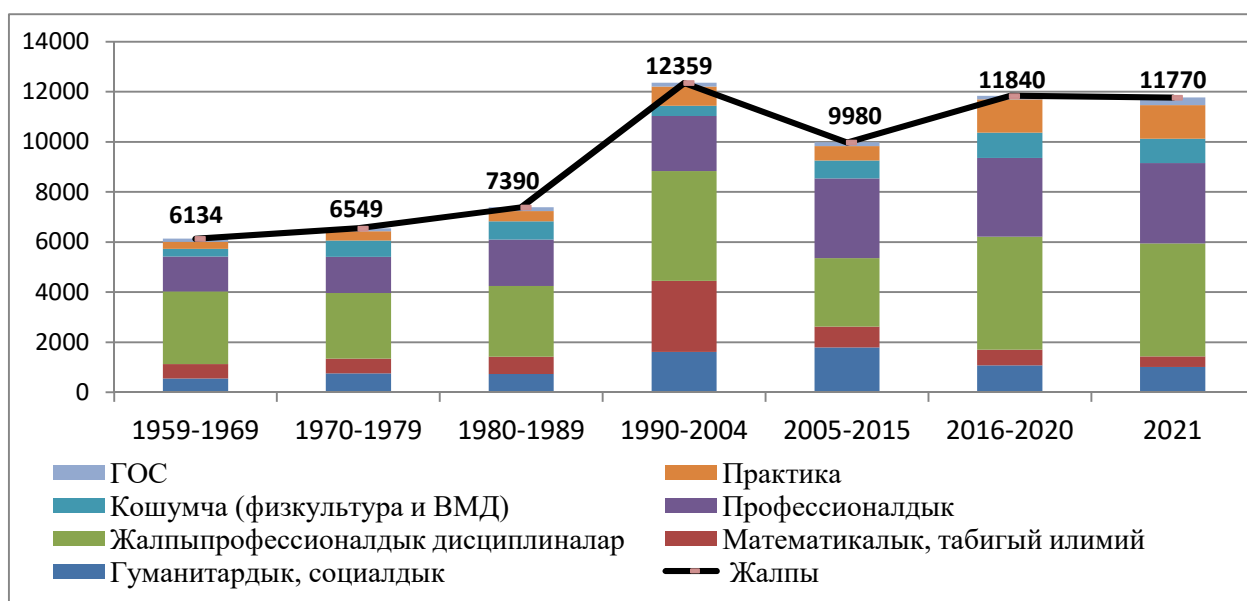
Эскертүү: алуучу – кабыл алынуусу, бөлүүчү - бүтүрүүчү.

Белгилей кетсек, жогорку окуу жайларында адистерди даярдоо адистештирилген факультеттин 70 жылдык мөөнөтүнүн ичинде билим берүү стандарттары квалификациялык талаптардын компоненттери жана жыйынтыктоочу билимдерди жана көндүмдөрдү аныктоо менен жетиштүү түрдө берилген эмес, бул табигый түрдө аспирантурада дарыгерлерди даярдоону татаалданткан. Мындан тышкары, медициналык-профилактикалык адистерди дипломго чейинки (базалык) даярдоо азыркы учурда социалдык жана коомдук саламаттыкты сактоонун жаңы милдеттерине жетишерлик деңгээлде багытталган эмес.

¹⁴ Ф.1734 Оп.6.Д.26 Л.77 С.139 Сведение

Заманбап шарттарда профессионалдык профилактикалык дисциплиналар боюнча окуу пландарын жана окуу программаларын өркүндөтүү боюнча көйгөйлүү окуу-методикалык комиссиялардын ишин активдештирүү зарыл. Ошондой эле, ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын алдында “Медициналык алдын алуу иши” адистиги боюнча эксперттик кеңешти түзүү менен ДССУ тарабынан жарыяланган коомдук саламаттыкты сактоонун жаңы талаптарына азыркы Мамлекеттик медициналык жана фармацевтикалык билим берүү стандартынын шайкештигине деталдуу талдоо жүргүзүү зарыл.

4.2 Медициналык алдын алуу иши” - санитария жана гигиена адистиги боюнча жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик системасы. 1953-1991-жж. совет мезгилиндеги жогорку кесиптик медициналык билим берүүнүн тарыхнамасы жана профилактикалык багытты өнүктүрүү медициналык, биологиялык жана табигый илимдин жаны жетишкендиктерин эсепке алуу менен республиканын саламаттык сактоосу үчүн санитардык врачтарды — гигиенисттерди, эпидемиологдорду ж.б. адистерди даярдоонун фундаменталдуу программаларын ишке ашырууну алдын ала белгилеген. Совет мезгилиндеги «гигиена жана санитария» адистиги боюнча билим берүү 1959-1991-жж. аралыгында киргизилген 6 жылдык стандарттар 2005-жылга чейин ишке ашырылган программа боюнча окутулган жана эгемендүүлүк алгандан кийин (1991-2023-жж.) жылдары - “Медициналык-алдын алуу иши” факультети аталып, бул аралык ичинде (2000-жылдан баштап 2017-жылга чейин) 5 жылдык билим берүү программасы ишке киргизилип, кийин 6-жыл окутуу калыбына келтирилген. Окутуунун ар бир мезгилиндеги белгилүү бир кыйынчылыктарга карабастан, жогорку окуу жайдын окуу процессин интеграциялоодо үзгүлтүксүздүк каралган (4.2.1-сүрөт).

4.2.1-сүрөт - 1959-2021-жылдар аралыгында МААИ дарыгерлерди даярдоонун Мамлекеттик билим берүү стандартынын билим берүү программалары.

Учурда мамлекеттик стандарттын түзүмүндө (1987-2021) «Медициналык алдын алуу иши» адистиги боюнча төмөнкү курстар окутулат: негизги теориялык дисциплиналар (1-3) - химия, физика, биология, анатомия, биохимия, физиология, патологиясы, ж.б., клиникалык предметтер (4-6) - ички, нерв, көз, ЛОР оорулары, хирургия жана кесиптик патология ж.б. Акыркы эки жылда клиникалык дисциплиналар боюнча экзамендердин саны 15ти, ал эми медициналык-профилактикалык дисциплиналар боюнча бны түзөт. Белгилей кетсек, 4-курстан кийин гана адистештирилген гигиеналык-эпидемиологиялык предметтер боюнча окутуу 2 жыл бою жүргүзүлөт, анда бүтүрүүчүлөр мамлекеттик аттестациядан өтүшөт. Окуу сааттарынын жалпы көлөмүндө адистештирилген дисциплиналардын үлүшү 25%ды түзөт. Ошол эле учурда 6 жылдык окуудан 5 жылдык окууга өтүү жалпы окуу сааттарынын 39,7%га 14526дан (1987) 8753кө (2001) чейин кыскарышына жана гуманитардык, социалдык-экономикалык блокторго оңдоолор киргизилип кайра бөлүштүрүлүшүнө алып келген, ал 12,5%дан (1987) 14,3%га (2001-ж.) жогорулаган.

Жалпысынан, дипломго чейинки деңгээлдеги учурдагы кырдаалдан келип чыккан негизги көйгөйлөрү төмөнкүлөр:

- Окуу пландары компетенттүүлүккө караганда дисциплинага көбүрөөк багытталган жана 75%га чейинки предметтерге (жалпы, фундаменталдык, клиникалык) ашыкча жүктөлгөн.

- Билим берүү жана педагогикалык ыкма көбүнчө көндүмдөрдү өнүктүрүүгө эмес, билимге басым жасоого негизделген.

- Окутуу практикасы программалык окутуунун жалпы структурасынын 11,5%ын түзөт, бул ачык эле жетишсиз жана зарыл уюштуруучулук, коммуникациялык, аналитикалык жана изилдөөчүлүк көндүмдөрдү өнүктүрүүгө тоскоолдук кылат.

- Саламаттыкты сактоонун негизги предметтери салттуу гигиена жана санитария, ошондой эле эпидемиология чөйрөсүндө заманбап талаптарды жана методологиялык ыкмаларды эске албастан берилет.

- Окуу мүмкүнчүлүктөрү жана окуу планын саламаттыкты сактоонун артыкчылыктары менен шайкеш келтирүү боюнча стратегиялык багыттын жоктугу.

- КММАнын гигиена жана эпидемиология базалык бөлүмүнүн материалдык-техникалык жактан камсыз кылуу жана даярдоонун ресурстук-

маалыматтык тутумунун адистерди даярдоонун заманбап муктаждыктарына шайкеш келбегендиги.

Ошентип, «Медициналык алдын алуу иши» адистиги боюнча координацияланбаган билим берүү системасы кесипкөй өсүштүн так мотивациялык перспективалары бар профилактикалык медицина жана коомдук саламаттыкты сактоо боюнча компетенттүү адисти даярдоого багытталган бирдиктүү концепцияны түп-тамырынан бери кайра карап чыгууну жана иштеп чыгууну талап кылган.

4.3 Медициналык алдын алуу иши” адистиги боюнча инновациялык технологияларга жана саламаттыкты сактоо үчүн заманбап билим берүүнүн конвергенциясына таянган кесипкөй кадрларды даярдоо. Медициналык-профилактика профилинин концепциясы өлкөнүн билим берүү жана саламаттыкты сактоо тармагынын бирдиктүү мыйзамдык платформасына негизделиши керек. Муну менен кырдаал өзгөрүп жаткан муктаждыктарга жана коомдук саламаттыкты сактоонун глобалдык стандарттарына ылайык стратегиялык жактан каралышы жана прогноздолушу керек. Бүгүнкү күндө О.Т.Касымов тарабынан сунушталган профилактикалык медицина мекемелеринин муктаждыктарын эске алуу менен негизги компетенцияга ээ адистерди даярдоонун үч баскычтуу системасын сунуштоого болот (2002).

Биринчи этап - дипломго чейинки билим берүү. И.К. Ахунбаев атындагы КММАда мамлекеттик билим берүү стандарттарын ишке ашыруу. Медициналык алдын алуу иши факультетинде окуу мөөнөтү 6 жыл.

Экинчи этап - дипломдон кийинки билим берүү денгээлинде эки жылдык магистрдик программалар боюнча (эпидемиология жана биостатистика, жеке гигиена маселелери менен жалпы гигиена, медициналык-санитардык микробиология, вирусология ж.б.), ошондой эле жеке программаларды тандоо жолу менен (модулдар) бир жылга чейинки адистикте (эмгек медицинасы, экологиялык медицина, паразитология, балдардын жана өспүрүмдөрдүн гигиенасы, тамактануу ж.б.). Аспирантура 3 жылга чейин (кандидаттык диссертация жазуу үчүн илимий грант).

Үчүнчү этап - үзгүлтүксүз билим берүү системасы, анын ичинде жетекчилик кызматтарга жетүү жана карьералык өсүү үчүн ар бир 3-5 жыл сайын коомдук саламаттыкты сактоо ишинин белгилүү бир чөйрөсүндө квалификацияны жогорулатуу же билимди жана көндүмдөрдү мезгил-мезгили менен жаңылоо концепциясы. Бул денгээлде кайра даярдоо коомдук саламаттыкты сактоо тармагындагы иштин активдүүлүгүн өзгөртүү концепциясын камтышы керек, мисалы, эпидемиологиялык адис гигиена боюнча окуу программасынан (модулуна) өтөт ж.б. Бул денгээлде, саламаттыкты сактоо адистери ошондой эле иш тажрыйбасына (изилдөө

программалары) карабастан, илимдин кандидаты даражасы менен докторантурада (3 жылдан кем эмес) даярдалат.

Бүгүнкү күндө окуу-методикалык планда коомдук саламаттыкты сактоо тармагындагы медициналык алдын алуу иши адистерди даярдоонун экинчи жана үчүнчү деңгээлдеги программалык курстарынын базалык түзүмү ДССУнун жаңы талаптарына ылайык корреляцияланышы керек (2003-ж.), ал ичинде 10 пунктту камтыйт (4.3.1-сүрөт). Ошол эле учурда, коомдук саламаттыкты сактоонун негизги функциялары (КССНФ) негизги жана көмөкчү функцияларга бөлүнөт (ДССУ 2003).

I. Коомдук саламаттыкты сактоонун негизги функциялары– КССНФ (1–5):

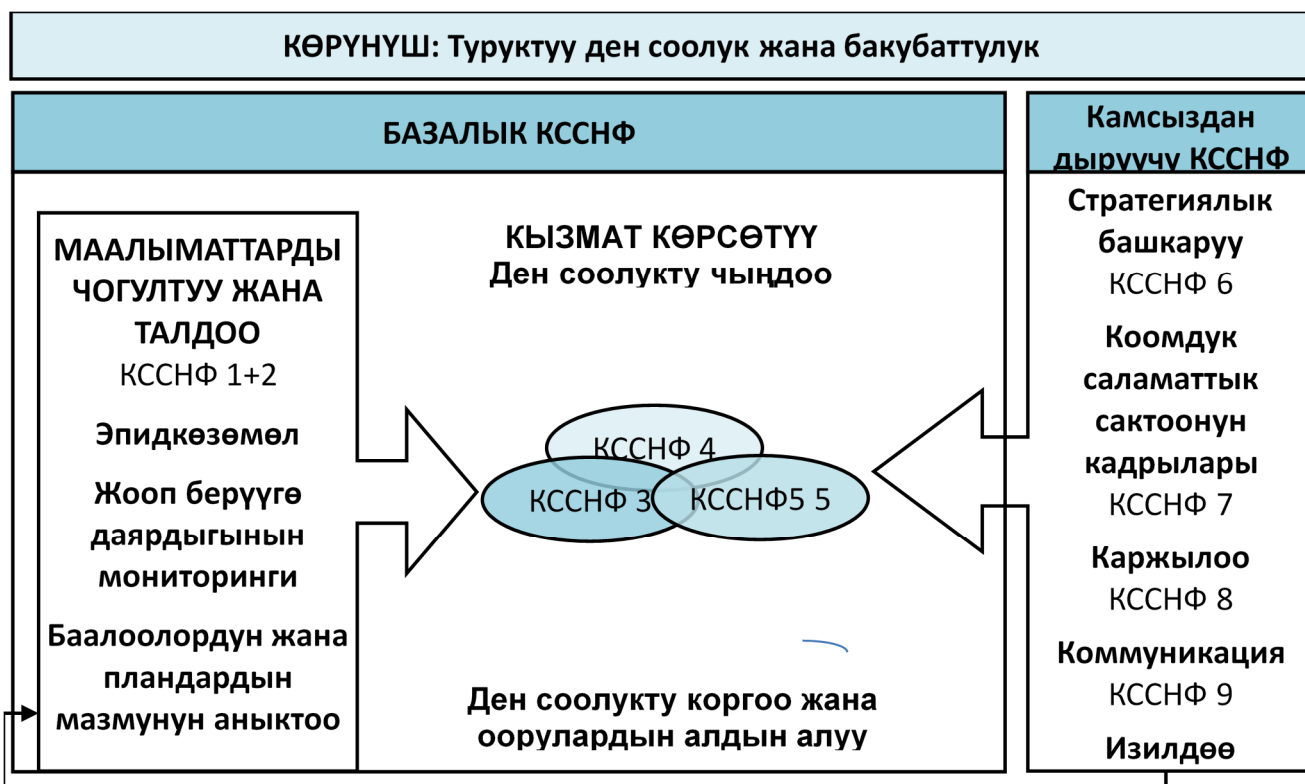
1. Эпидемиологиялык көзөмөл, калктын саламаттыгына жана бакубаттуулугуна баа берүү.

2. Ден соолукка коркунучтуу жана өзгөчө кырдаалдарда чара көрүү жана мониторинг жүргүзүү.

3. Ден соолукту коргоо, анын ичинде айлана-чөйрөнүн, эмгектин, тамак-аш азыктарынын жана башкалардын коопсуздугун камсыз кылуу.

4. Ден соолукту чыңдоо, анын ичинде социалдык детерминанттарды чечүү жана ден соолук боюнча теңсиздикти азайтуу.

5. Ооруларды алдын алуу, анын ичинде ден соолук көйгөйлөрүн эрте аныктоо.

4.3.1-сүрөт – Коомдук саламаттыкты сактоону көрсөтүү боюнча саламаттыкты сактоо мекемелеринин негизги оперативдүү функцияларын бөлүштүрүү жана өз ара аракеттенүү.

II. КССНФнын интеграцияланган комплекстүү функциялары (6–10):

1. Ден соолук жана бакубаттык үчүн стратегиялык жетектөө.
2. Саламаттыкты сактоо тармагын квалификациялуу кадрлар менен камсыздоо.
3. Уюштуруу структураларынын туруктуулугу жана каржылоо.
4. Ден соолуктун кызыкчылыгында маалыматтык-түшүндүрүү иши, коммуникация жана социалдык мобилизациялоо.
5. Саламаттыкты сактоо тармагындагы илимий изилдөөлөрдү өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүү.

Инновациялык ыкмалар аудитордук изилдөө үчүн бөлүмдөргө (предметтерге) артыкчылык берүүнү, ошондой эле элективдерде, факультативдерде, анын ичинде сабактан тышкары мезгилде студенттердин өз алдынча ишин ИТ-технологияны эске алуу менен дисциплиналар боюнча маалыматтын көлөмүн көбөйтүүнү талап кылат. Бүтүрүүчүлөрдүн медициналык-алдын алуу иштерин мамлекеттик санитардык-эпидемиологиялык көзөмөл кызматтарынын укуктук жана экономикалык аспектери боюнча билимин күчөтүү сөзсүз талап кылынат.

ЖЫЙЫНТЫК

1. Гигиенанын илим жана практика катары калыптанышынын хронологиясынын тарыхнаамасы Кыргыз мамлекеттик медициналык институтун уюштуруу жолу менен совет бийлиги тарабынан ишке ашырылган (1939-ж.) өлкөнүн жогорку медициналык билим берүү Концепциясы менен байланышкан. Ал эми жалпы гигиена кафедрасын (1941-ж.) жана санитардык-гигиеналык факультеттерди (1958-ж.) түзүүгө жана калыптандырууга чоң салым кошкондор:

- алгачкы этапта - педагогикалык профилди түзүү боюнча В.П. Малышев (1941-1942-жж.), Л.Е. Берестечко (1942-1945-жж.), Ф.С. Околов (1946-1956-жж.);

- санитардык-гигиеналык факультетти түзгөндөн кийин (1953-ж.) А. Г. Гудзовский (1956-1965-жж.); С. Р. Рыспаев (1962-1978), Б. М. Мамытов (1966-1977), Т. А. Кожомкулов (1977-1982);

- эгемендүүлүк этабында - Б.С. Мамбеталиев (1978-1998-жж.), М. Б. Шпирт (1982-1998); О. Т. Касымов (1998-2004-жж.), М.К. Эсенаманова (2009-2017-жж.).

2. Гигиенанын жана илимий-педагогикалык кадрларды даярдоонун илимий багытынын негиздөөчүсү Ф.С. Околов (1946-1956-жж.) жана анын шакирти-жолдоочусу А.Г. Гудзовский (1956-1965-жж.). Алар тамактануу, балдар жана өспүрүмдөрдүн гигиенасы, тоо-кен жана айыл чарба тармактары, ошондой эле санитардык-гигиеналык факультеттин калыптанышы боюнча илимий изденүүлөрдү бир топ кеңейтишкен. Илимий кадрларды даярдоодо солгундоо мезгили 1970-1980-жылдарга туура келет, анда окуу-уюштуруу процессине өзгөчө көңүл бурулган.

Тоодогу өндүрүштүк эмгек проблемаларын өнүктүрүүнүн жемиштүү мезгили Б.С. Мамбеталиевге таандык (1978-1998-жж.). Андан кийин анын окуучусу О.Т. Касымов (1998-2004-жж.) профилактикалык медицинанын жана коомдук саламаттык сактоонун ар кандай дисциплиналарын билүүнү талап кылган интеграцияланган илимий жана билим берүү концепциясын түзгөн. 2004-2023-жылдардагы тарыхый-генетикалык мезгил мурунку муундардын тажрыйбасынын үзгүлтүксүздүгүнүн начар даражасы жана дүйнөлүк практиканы эске алуу менен заманбап илимий багыттарды аныктоо менен айырмаланат.

3. Согуштан кийинки медициналык-социалдык кырдаал жана мамлекетибиздин аймактык медицинасынын өзгөчөлүгү Кыргыз мамлекеттик медициналык институтунун санитардык - гигиеналык факультетинин (1953-ж.) алдындагы уюмду биринчи курска кабыл алуу менен алдын ала аныктады: 100 студент (1953-1955 - жж.) жана 50 (1956-2003-жж.); коомдук саламаттыкты сактоо-50 (2004-2013-жж.) жана медициналык-алдын алуу иши - 70 (2016-2023-жж.). Алгач "гигиена жана санитария" адистиги боюнча дипломго чейинки 6 жылдык билим берүү, "санитардык врач" квалификациясы (1953-1997-жж.) жана "медициналык алдын алуу иши" квалификациясы (1998-2004-жж.), андан ары "медициналык алдын алуу иши" адистиги боюнча 5 жылдык окуу, дарыгер (2005-2016-жж.) жана 6 жылдык калыбына келтирүү (2017-азыркы учурга чейин). 60-жылдардын башында өлкөнүн санитардык-эпидемиологиялык кызматтарынын кадрдык керектөөлөрүн камсыздоонун пландык системасы түзүлгөн, ал 1991-жылга чейин иштеген, КМШ мейкиндигинде талкаланган (1992-2010-жж.) жана өлкөнүн жөнгө салуучу ченемдери 2011-жылы калыбына келтирилген.

4. Заманбап шарттарда "медициналык алдын алуу иши" адистиги боюнча мамлекеттик билим берүү стандарттарын адистерди үч этаптуу даярдоону караштыруу менен тиешелүү компетенцияларга шайкеш келтирүү зарыл: дипломго чейинки жана ЖОЖдон кийинки билим берүү деңгээлинде ишке ашырылуучу базалык, негизги жана кошумча. Мындай мамиле билимге, жөндөмгө, аттестациянын максаттарына жана милдеттерине, критерийлерине жана принциптерине квалификациялык талаптарды аныктоо

менен үзгүлтүксүз билим берүү системасын камсыз кылат. Эң маанилүү технологиялардын модернизациясы: нанотехнологиялардын, биотехнологиялардын, маалыматтык, когнитивдик жана социалдык технологиялардын конвергенциясынын негизинде жүргүзүлүшү керек, анткени кылымдын орто ченинде алардын бирдиктүү илимий-билим берүү жана технологиялык билим чөйрөсүнө биригиши болжолдонууда.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Диссертациянын жыйынтыктары өлкөнүн жогорку медициналык билим берүүсүнүн окуу процессин алардын калыптануу жана өнүгүү процесстерин, гигиенанын тарыхын, профилдик кафедралардын профессордук-окутуучулук курамынын илим жана практика боюнча жетишкендиктерин окуп жаткандарга сунуштама боло алат.

2. Билим берүүнү үзгүлтүксүз реформалоо, өзгөрүлүп жаткан талаптарга жана эл аралык стандарттарга ылайык профилактикалык медицинанын кадрларын даярдоодо маанилүү болгон инновациялык методикаларды киргизүү зарыл.

3. Заманбап этапта кадрларды даярдоонун натыйжалуулугун жогорулатуунун инструменттеринин бири жаңы инновациялык технологиялардын негизинде модернизациялоо боло алат. Сунушталган медициналык-профилактикалык профилдин концепциясы бул тармакта кадрларды натыйжалуу даярдоо үчүн өлкөнүн билим берүү жана саламаттыкты сактоо боюнча бирдиктүү мыйзамдык платформасына негизделиши керек

ИЗДЕНУУЧУНУН ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ТЕМА БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН МАКАЛАЛАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. **Бапалиева, Г. О.** Современные медико-демографические тенденции Кыргызской Республики [Текст] / Г. Т. Сулейманова, Ж. Д. Тургумбаева, Г. О. Бапалиева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - 2020. - № 12. - С. 58-64. То же: Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=45653807>

2. **Бапалиева, Г. О.** Исторические аспекты развития медицинской образования и науки [Текст] / Г.О. Бапалиева, О. Т. Касымов, Ж. Д. Тургумбаева // Здоровоохранение Кыргызстана. - 2021. - № 2. - С. 160-165. То же: Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=46311024>

3. **Бапалиева, Г. О.** Становление и развитие гигиены в системе высшего медицинского образования Кыргызской Республики [Текст] / Г.О. Бапалиева, Р. М. Атамбаева, Ж. Д. Тургумбаева, О. Т. Касымов // Здоровоохранение Кыргызстана. - То же: Режим доступа: 2022. - № 1. - С. 158-165. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48225528>

4. **Бапалиева, Г. О.** Развитие гигиены детей и подростков как науки в Кыргызской Республике [Текст] / Г.О. Бапалиева, Ж. С. Сыдыков, И. Б. Керимбаева // Вестник Авиценны. - 2022. – Том 24, № 3. - С. 379-384. То же: Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=49608018>

5. **Varaliev, G. O.** Preventive medicine - forming the human resources potential of the health care system of the Kyrgyz Republic [Текст] / J. J. Turgumbaeva, R. M. Atambaeva, R. O. Kasymova, G. O. Varaliev // European Journal of Natural History. - 2023. - № 2. - С. 5-10. То же: Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=53761068>

6. **Бапалиева Г.О.** И. К. Ахунбаева атындагы КММАнын «Медициналык алдын алуу иши» факультетинин ачылышынын себептери. [Текст] / Г.О. Бапалиева // Евразийский журнал здравоохранения. – 2024.- Том 1, №1. – С. 169-173. То же: Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=68006265>

Бапалиева Гульназ Орозалыевнанын "Кыргыз Республикасында гигиеналык илимдин жана билим берүүнүн калыптанышынын, өнүгүшүнүн тарыхый аспектери" деген темадагы 14.02.05 – медицинанын социологиясы жана тарыхы адистиги боюнча медицина илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

КОРУТУНДУСУ

Негизги сөздөр: тарых, гигиена, санитардык-гигиеналык факультети, медициналык алдын алуу иши, илим, билим берүү, санитардык-эпидемиологиялык кызмат, институт.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз Республикасындагы гигиеналык билимдин жана илимдин тарыхы.

Изилдөөнүн предмети: 1939-2023-жылдар аралыгындагы жогорку окуу жайлардын системасында гигиенаны өнүктүрүүдө, кадрдык потенциалды калыптандырууда медициналык билим берүүнүн, илимдин жана практиканын интеграциясынын тарыхый хронологиясы.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз мамлекетинин жогорку медициналык билим берүү системасында гигиеналык илим менен билим берүүнүн калыптанышынын жана өнүгүшүнүн уюштуруучулук негиздерин комплекстүү изилдөө.

Изилдөөнүн ыкмалары. баяндоо, тарыхый-генетикалык, тарыхый-типологиялык, тарыхый-системалык, тарыхый-салыштырмалуу, тарыхый-ретроспективдүү, контексттик ыкмалар менен комплекстүү иш жүргүзүлдү.

Илимий иштин жыйынтыктары жана жаңылыгы: Кыргыз Республикасында санитардык-гигиеналык билим берүүнүн, илимдин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн тарыхый чындыгын чечмелөөгө институционалдык мамилени билдирет. Алардын жыйындысы жаңы көп тармактуу тарыхый-генетикалык билимдер системасында биринчи жолу:

- билим берүүнүн калыптануу тарыхнаамасынын этаптары жана негизги илимий-практикалык жетишкендиктери гигиенанын адистештирилген багыттары боюнча советтик жана эгемендик мезгилдеги кафедра башчыларынын салымын эске алуу менен көрсөтүлдү;

- XX кылымдын 50-жылдарында гигиенанын калыптанган илимий багыттары өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө олуттуу таасирин тийгизген;

- И.К.Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясынын жалпы гигиена жана гигиеналык дисциплиналар кафедраларынын түзүлүшүнүн жана өнүгүшүнүн тарыхнаамасынын хронологиясы. ЖОЖдордо билим берүү процесстерин алдын алууга жана жакшыртууга багытталган баалуулуктарды калыптандыруучу илимдин заманбап тарыхы үчүн маанилүү;

- профилактикалык жана коомдук саламаттыкты сактоо адистерин даярдоону өзгөртүү үчүн профилактикалык моделдөөнүн инновациялык ыкмаларынын зарылдыгы;

- Кыргыз мамлекетинин гигиена илиминин жана билиминин, ошондой эле жалпы медицинанын жана саламаттыкты сактоонун тарыхый аспектилерин изилдөөнү олуттуу жаңылоодо архивдик материалдардын жана адабий булактардын негизинде жаңы маалыматтар конкреттештирилген.

Колдонуу даражасы. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары И.К. Ахунбаев атындагы КММАнын, КР ССМ КССИИ билим берүү системасына киргизилди. Алынган материалдар гигиеналык билим берүү жана илим тарыхы окуу куралдарын жазууда колдонулган, ал эми гигиеналык дисциплиналар кафедрасынын алдында Кыргызстанда алдын алуу медицина дисциплиналарынын өнүгүү этаптарынын музейи түзүлгөн.

Колдонуу чөйрөсү: саламаттыкты сактоо, билим берүү.

РЕЗЮМЕ

диссертации Бапалиевой Гульназ Орозалыевны на тему: «Исторические аспекты становления, развития гигиенической науки и образования в Кыргызской Республике» на соискание ученой степени кандидата медицинских наук по специальности 14.02.05 – социология и история медицины

Ключевые слова: история, гигиена, санитарно-гигиенический факультет, медико-профилактическое дело, наука, образование, санитарно-эпидемиологическая служба, институт.

Объект исследования: история образования и науки по гигиене в КР.

Предмет исследования: историографическая хронология интеграция медицинского образования, науки и практики в развитии гигиены, формирование кадрового потенциала в системе ВУЗа в период 1939-2023 гг.

Цель работы: комплексное изучение организационных основ становления и развития гигиенической науки и образования в системе высшего медицинского образования кыргызского государства.

Методы исследования. использован комплексный подход: нарративный, историко-генетический, историко-типологический, историко-системный, историко-сравнительный, историко-ретроспективный, контекстуальный.

Полученные результаты и их новизна: Представляет институциональный подход интерпретации исторической действительности становления и развития санитарно-гигиенического образования и науки Кыргызской Республики. Их совокупность в системе новых мультидисциплинарных историко-генетических знаний впервые:

- показаны этапы историографии становления образования и основные научно-практические достижения по профильным направлениям гигиены с учетом вклада заведующих кафедр в советского и суверенного периодов;

- в 50-е годы XX века сформированные научные направления гигиены оказали значительное влияние на социально-экономическое развитие страны;

- хронология историографии становления и развития кафедр общей гигиены и гигиенических дисциплин Кыргызской государственной медицинской академии им. И. К. Ахунбаева, имеет значение для современной истории науки для формирования ценностных ориентиров, направленных на профилактику и улучшение учебно-воспитательных процессов в ВУЗе;

- необходимость инновационных подходов в профилактическом моделировании для изменения подготовки специалистов по медико-профилактическому делу и общественному здравоохранению;

- новые данные, конкретизированные на основе архивных материалов и литературных источников, в значительной степени актуализируют изучение исторических аспектов науки и образования гигиены, а в целом медицины и здравоохранения кыргызского государства.

Степень использования. Результаты диссертационного исследования внедрены в систему образования Кыргызской государственной медицинской академии им. И.К.Ахунбаева, Национального института общественного здоровья при Министерстве здравоохранения Кыргызской Республики. Полученные материалы использовались при написании учебных пособий история образования и науки гигиены, а при кафедре гигиенических дисциплин создан музей этапов развития дисциплин профилактической медицины в Кыргызстане.

Область применения: здравоохранение, образование.

SUMMARY

of the dissertation of Bapalieva Gulnaz Orozalyevna on the topic: «Historical aspects of the formation, development of hygienic science and education in the Kyrgyz Republic» for the degree of candidate of medical Sciences in the specialty 14.02.05 - sociology and history of medicine

Keywords: history, hygiene, sanitary and hygienic faculty, preventive medicine, science, education, sanitary and epidemiological service, institute.

Object of research: the history of education and science of hygiene in the Kyrgyz Republic.

Subject of research: historiographical chronology integration of medical education, science and practice in the development of hygiene, formation of human resources in the university system in the period 1939-2023.

The purpose of the work: a comprehensive study of the organizational foundations of the formation and development of hygienic science and education in the system of higher medical education of the Kyrgyz state.

Research methods. A comprehensive approach was used: narrative, historical-genetic, historical-typological, historical-systemic, historical-comparative, historical-retrospective, contextual.

The results obtained and their novelty: Presents an institutional approach to interpreting the historical reality of the formation and development of sanitary and hygienic education and science of the Kyrgyz Republic. Their totality in the system of new multidisciplinary historical and genetic knowledge for the first time:

- the stages of the historiography of the formation of education and the main scientific and practical achievements in the relevant areas of hygiene are shown, taking into account the contribution of heads of departments in the Soviet and sovereign periods;

- in the 50s of the XX century, the formed scientific directions of hygiene had a significant impact on the socio-economic development of the country;

- chronology of the historiography of the formation and development of the departments of general hygiene and hygienic disciplines of the Kyrgyz State Medical Academy named after I. K. Akhunbayev, is important for the modern history of science for the formation of value orientations aimed at the prevention and improvement of educational processes at the University;

- the need for innovative approaches in preventive modeling to change the training of specialists in preventive medicine and public health;

- new data, concretized on the basis of archival materials and literary sources, largely actualize the study of historical aspects of science and education of hygiene, and in general medicine and healthcare of the Kyrgyz state.

The degree of application. The results of the dissertation research have been introduced into the education system of the Kyrgyz State Medical Academy named after I.K.Akhunbayev, the National Institute of Public Health under the Ministry of Health of the Kyrgyz Republic. The materials obtained were used in writing textbooks on the history of education and the science of hygiene, and a museum of the stages of development of preventive medicine disciplines in Kyrgyzstan was created at the Department of Hygiene Disciplines.

Scope: healthcare, education.